

A Comparative Study of Nāz and Niyāz in the Ghazals of Rūmī and Ḥāfeẓ

Ali Mohammad Mo'ezzani ^{1*} | Abdolreza Seif ² | Leila Karami ³ |
Alireza Emami ⁴

1. Corresponding Author, Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: moazzeni@ut.ac.ir
2. Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: seif@ut.ac.ir
3. M.A of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: leila.k5331@gmail.com
4. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature. Faculty of Literature and Humanities. University of Tehran, Tehran, Iran. Email: aremami@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 21/09/2025

Received in revised form:
18/11/2025

Accepted: 19/11/2025

Published online:
22/06/2026

Keywords:

Hafez's ghazal,
Rumi's ghazal,
nāz and niyāz in the ghazal,
comparative analysis.

ABSTRACT

Coquetry (nāz) and yearning (niyāz) are among the foundational and most recurrent motifs in the amatory and mystical ghazals of Persian literature. These motifs lend meaning to the lover-beloved relationship and sculpt the emotional and gnostic architecture of the poem. In this dynamic, nāz embodies the beloved's self-sufficient majesty and the radiant display of his/her beauty and glory, while niyāz manifests the lover's ardent longing, ignited in response to the beloved's coquetry. Adopting a descriptive-analytical approach, the present study centres on the ghazals of Rūmī and Ḥafeẓ to explore how nāz and niyāz are represented and semantically elaborated in their oeuvre, thereby illuminating the profound divergences in their world-views, mystical orientations, and conceptions of love. Findings reveal that Rumi regards nāz as the epiphany of divine majesty (jalāl) and niyāz as the soul's insatiable yearning for absolute union, whereas Hafez fusing earthly and celestial love re-stages nāz and niyāz in a reciprocal, ever-shifting theatre of desire. The study demonstrates that nāz and niyāz do not merely configure the emotional scaffolding of the Persian ghazal; they also unlock deeper insight into the psychology and spirituality of the lover-beloved bond. By offering a comparative lens, this inquiry grants readers a renewed aperture onto the interplay of amatory content and poetic cosmology in classical Persian ghazals, underscoring the enduring vitality and transformative elasticity of these motifs across the centuries.

Cite this article: Mo'ezzani, A.M., Seif, A., Karami, L. & Emami, A. (2026). A Comparative Study of Nāz and Niyāz in the Ghazals of Rūmī and Ḥāfeẓ. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 7 (2), 125-150.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/ltp.2025.12826.1388

Extended abstract

Introduction

Love is one of the most enduring and multifaceted themes in Persian mystical and lyrical poetry. Among its numerous manifestations, *nāz* (coquetry, aloofness, or divine majesty) and *niyāz* (supplication, yearning, or spiritual poverty) form the dynamic poles of the lover–beloved relationship. These two complementary forces define the rhythm of desire and transcendence in the Persian ghazal, embodying both the emotional depth of human experience and the metaphysical dimensions of divine love. The present study explores the comparative manifestations of *nāz* and *niyāz* in the ghazals of Jalāl al-Dīn Rūmī and Ḥāfeẓ of Shiraz, two of the most influential figures in Persian mystical literature.

Method

This study adopts a qualitative, descriptive-analytical, and comparative approach. The corpus of analysis comprises selected ghazals from Rūmī’s *Dīvān-e Shams-e Tabrīzī* and Ḥāfeẓ’s *Dīvān*, focusing on verses that explicitly or implicitly depict the dynamics of *nāz* and *niyāz*. The analysis relies on textual interpretation and contextual reading of key concepts, supported by secondary sources including classical commentaries (such as Forūzānfar’s edition of Rūmī and Qazvīnī–Ghānī’s edition of Ḥāfeẓ) and modern critical works on Persian mysticism and poetics.

Results

The study reveals that in Rūmī’s *ghazals*, *nāz* emanates from the divine self-sufficiency, majesty, and absolute sovereignty of the Beloved, who is most often portrayed as God Himself. The Beloved’s apparent distance, aloofness, and even cruelty are not arbitrary but serve as purposeful pedagogical tools designed to purify the lover’s heart from ego and attachment. Through this process of trial and deprivation, the lover is initiated into the deeper mysteries of divine love and is gradually led toward spiritual maturity and enlightenment. Conversely, *niyāz* embodies the lover’s complete surrender, humility, devotion, and passionate yearning, which is a transformative movement of the soul that transmutes pain into transcendence and longing into illumination.

Rūmī’s poetic language in this context is ecstatic, symbolic, and essentially metaphysical. For him, love functions as the primordial and cosmic energy that animates the entire universe and sustains the rhythm of being. Within this cosmic drama, *nāz* and *niyāz* act as two dynamic, interdependent forces that drive the universal motion of existence. Every divine concealment deepens yearning, while each surge of longing draws the lover ever closer to annihilation (*fanā*) in the Divine. Thus, in Rūmī’s mystical vision, *nāz* and *niyāz* together chart a vertical and ascending journey of the soul—a movement from multiplicity toward unity, from the outer world of forms to the inner essence of oneness and divine union.

In contrast, in Ḥāfeẓ’s *ghazals*, the same motifs of *nāz* and *niyāz* appear in a more ambivalent,

multi-layered, and aesthetic configuration. The Beloved's coquetry and charm may signify the physical allure of an earthly beloved, yet simultaneously gesture toward the transcendence and magnificence of the divine. This delicate and continuous oscillation between spiritual and sensual registers enriches the emotional depth and interpretive complexity of his poetry. *Niyāz* in Ḥāfeẓ expresses both genuine spiritual devotion and playful amorous desire—a poised equilibrium between reverence and joy, sanctity and beauty. Through his brilliant use of lyrical dialogue and rhetorical irony, Ḥāfeẓ transforms the tension between *nāz* and *niyāz* into a living rhythm of attraction and resistance, a repeating pulse that animates his poetic universe. The lover's plaintive plea intensifies the Beloved's distance, yet that very distance paradoxically reignites the lover's passion; desire becomes both wound and cure. This reciprocal cycle mirrors Ḥāfeẓ's vision of existence itself as a shimmering mirror of divine beauty refracted through the temporality of human experience and emotion.

Comparatively, Rūmī's *nāz* and *niyāz* are essentially vertical. They are symbols of the soul's ascension toward divine unity and metaphysical illumination, whereas Ḥāfeẓ's treatment of these concepts is circular, depicting the eternal and rhythmic dance of approach and withdrawal that characterizes both human affection and divine love. Both poets thus delve into the paradoxical unity of opposites: separation and union, majesty and mercy, austerity and grace, distance and intimacy. Yet while Rūmī emphasizes mystical annihilation, which is the soul's effacement in the Infinite, Ḥāfeẓ celebrates aesthetic transcendence, affirming the redemptive power of beauty and love to reveal the divine within human experience. Together, they demonstrate that *nāz* and *niyāz* are not static emotional postures but ever-evolving spiritual states. They are dynamic modalities of being that illuminate the depth of Persian mystical thought and sustain the enduring vitality of the Persian *ghazal* tradition through the centuries.

Conclusion

The comparative analysis of *nāz* and *niyāz* in the ghazals of Rūmī and Ḥāfeẓ reveals that these concepts extend far beyond emotional expression, embodying two complementary aspects of the mystical relationship between lover and beloved. In Rūmī's poetry, *nāz* signifies divine majesty and transcendence, while *niyāz* represents the lover's humility and spiritual longing. The interplay of these forces drives the soul upward—from separation to union, from multiplicity to divine oneness. Through *nāz* and *niyāz*, Rūmī portrays love as a transformative journey toward self-annihilation in the presence of the Beloved. In Ḥāfeẓ's ghazals, the same motifs acquire a more aesthetic and human dimension. *nāz* may allude to the playful charm of an earthly beloved or to the inscrutable grace of the divine, while *niyāz* expresses a fusion of devotion and desire. The tension between these two creates a lyrical balance where spiritual yearning and sensual pleasure coexist. Ultimately, Rūmī's treatment of *nāz* and *niyāz* is vertical, symbolizing mystical ascent and union with God, whereas Ḥāfeẓ's is circular, reflecting the endless rhythm of attraction and withdrawal within love's realm. Both poets, through distinct

yet convergent visions, transform *nāz* and *niyāz* into enduring symbols of Persian mystical thought Rūmī through the path of transcendence, and Ḥāfeẓ through the art of beauty and longing.

تحلیل تطبیقی ناز و نیاز در غزلیات مولوی و حافظ

علی محمد مؤذنی^{۱*} | عبدالرضا سیف^۲ | لیلا کرمی^۳ | علیرضا امامی^۴

۱. نویسنده مسئول، استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

رایانامه: moazzeni@ut.ac.ir

۲. استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: seif@ut.ac.ir

۳. کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: Leila.k5331@gmail.com

۴. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: aremami@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۳۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

واژه‌های کلیدی:

غزل مولوی،

غزل حافظ،

ناز و نیاز در غزل،

عاشق و معشوق،

تحلیل تطبیقی.

ناز و نیاز از مضامین بنیادین و پرکاربرد در غزلیات عاشقانه و عارفانه ادب فارسی هستند؛ مضامینی که رابطه میان عاشق و معشوق را معنا می‌بخشند و ساختار عاطفی و معرفتی شعر را شکل می‌دهند. در این روابط، ناز نمایانگر استغنا و معشوق و جلوه‌ای از زیبایی و جلال اوست و نیاز جلوه شور و طلب عاشق است که در پاسخ به ناز معشوق شکل می‌گیرد. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تمرکز بر غزلیات مولوی و حافظ، به بررسی چگونگی بازنمایی و معناپردازی ناز و نیاز در آثار این دو شاعر می‌پردازد و شباهت‌ها و تفاوت‌های بنیادین جهان‌بینی و نگرش عرفانی و عاشقانه آن‌ها را در این زمینه نشان می‌دهد. نتایج نشان می‌دهد که مولوی ناز را مظهر جلال الهی و نیاز را جلوه اشتیاق روح به وصال مطلق می‌داند، در حالی که حافظ با تأیید این دریافت و با ترکیب عشق زمینی و قدسی، ناز و نیاز را در صحنه‌ای متقابل و پویا بازآفرینی می‌کند. این پژوهش نشان می‌دهد که ناز و نیاز نه تنها ساختار عاطفی غزل فارسی را شکل می‌دهند، بلکه فهمی عمیق‌تر از تجربه عاشقانه و عرفانی را نیز ممکن می‌سازند و سازوکارهای روانی و معنوی دو سوی رابطه عاشق و معشوق را روشن می‌سازند. تحلیل تطبیقی حاضر دریچه‌ای تازه پیش روی خواننده می‌گشاید تا پیوند میان محتوای عاشقانه و جهان‌بینی شاعرانه را در غزلیات کلاسیک فارسی بهتر درک کند و نشان می‌دهد که این دو مفهوم در بستر تاریخ ادبیات فارسی همچنان زنده و تحول‌پذیر باقی مانده‌اند.

استناد: مؤذن، علی محمد؛ سیف، عبدالرضا؛ کرمی، لیلا و امامی، علیرضا (۱۴۰۵). تحلیل تطبیقی ناز و نیاز در غزلیات مولوی و حافظ.

پژوهشنامه متون ادبی در دوره عراقی، ۷(۲)، ۱۲۵-۱۵۰.

ناشر: دانشگاه رازی

حق مؤلف © نویسندگان.

۱. پیشگفتار

۱-۱. تعریف موضوع

در پهنه تاریخ ادبیات ایران، غزل فارسی، همواره ظرفی برای بازنمایی تجربه‌های والای روحی و احساسی بوده است. درباره منشأ این قالب، دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد؛ گروهی آن را حاصل دگرگونی ترانه‌ها و سروده‌های عامیانه ایرانی می‌دانند که در محیط دربار و تحت تأثیر شعر عرب به شکلی نو درآمده‌اند، و گروهی دیگر منشأ آن را در «تشیب» قصاید عربی جست‌وجو می‌کنند که به تدریج، در معنای خاص، به قالب غزل بدل شده است (شمیسا، ۱۳۷۰: ۵۱-۵۲). این قالب در طول سده‌ها، بار مفهومی عشق را به دو شکل عمده به دوش کشیده است: عشقی که به معشوق انسانی تمایل دارد و از جنس تجربه جسمانی و مادی است، و عشقی که رو به سوی معشوق الهی دارد و ریشه در معنویت و جست‌وجوی حقیقت دارد (پورنامداریان، ۱۳۸۴: ۵۴). نخستین جرعه‌های این گونه اخیر را می‌توان در مثنوی‌های سنایی و پس از او در آثار عطار دید که با غزلیات و مثنوی‌های مولوی به کمال رسید (خرمشاهی، ۱۴۰۱، ج ۲: ۱۱۶۷). این عشق، به تعبیر عطار، «آتش است که در سینه و دل عاشقان مشتعل گردد و هرچه مادون الله است، همه را بسوزاند و خاکستر کند» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: ۱۴۵). هر شاعر، بسته به جهان‌بینی و بافت فکری خویش، نقش ویژه‌ای بر این بستر نهاده است. در میان قله‌های ادب فارسی، مولوی و حافظ به‌عنوان دو قطب متمایز، چشم‌اندازهای خاص خود را عرضه کرده‌اند. مولوی، سالکی در جست‌وجوی حقیقت مطلق و حافظ، ناظری هنرمند که میان زمین و آسمان در رفت‌وآمد است و زبان عشق را با تجربه انسانی و ظرایف شاعرانه درهم می‌آمیزد. در برخی متون، عشق مجازی و حقیقی در هم تنیده‌اند و معشوق، چهره‌ای مرکب از صفات انسانی و الهی یافته است. در این باره آمده است: «عشق لطیف و عرفانی هم خاستگاه خود را از زیبایی انسان می‌گیرد که وابستگی به جسم دارد...؛ زیرا که معشوق بدون زیبایی به حکم ماهیت وجودی انسان قابل تصور نیست» (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۸: ۴۴-۴۵). در برابر، نیاز حالتی است که از عجز، فقر، و شوق سرشار عاشق برمی‌خیزد و در عرفان صوفیانه نماد جست‌وجوی روح برای اتحاد با الوهیت است. ابن سینا این پیوند را چنین تبیین می‌کند: «کلیه موجودات عالم، عاشق و شائق‌اند به خیر مطلق به عشق غریزی و خیر مطلق هم تجلی‌کننده است به عشاق خود؛ ولیکن تجلیات بر حسب مراتب موجودات متفاوت است؛ زیرا که هر مقدار به خیر مطلق نزدیک‌تر باشند، تجلیات آن‌ها زیادتر است و هر قدر از قرب به حق دورتر،

تجلیات کمتر (این است آن اتحادی که در کلمات صوفیه است)» (ابن سینا، ۱۳۶۰: ۲۰۱-۲۰۳).

۲-۱. ضرورت، اهمیت و هدف

عشق در ادبیات فارسی همواره از بنیادی‌ترین و جذاب‌ترین موضوعات مورد توجه شاعران و عارفان بوده است و در همه دوره‌ها، اشعار بسیاری به آن اختصاص یافته است. یکی از نمودهای برجسته عشق، بازتاب رابطه عاشق و معشوق در قالب مفاهیم ناز و نیاز است که در غزلیات عارفانه و عاشقانه شاعرانی چون مولوی و حافظ جلوه‌ای خاص یافته است. با وجود پژوهش‌های پیشین، گستردگی و تنوع معنایی این مفاهیم در آثار گوناگون، نیاز به بررسی‌های تازه‌تر و جامع‌تر را نشان می‌دهد. هر شاعر متناسب با جهان‌بینی خود، ناز و نیاز را به گونه‌ای متفاوت بازنمایی کرده است و این مفاهیم ماهیتی پویا و دگرش‌پذیر دارند. از این‌رو، پژوهش حاضر می‌کوشد با رویکردی تطبیقی، ابعاد معنایی ناز و نیاز را بازکاود و روشن سازد که این دو مفهوم تا چه اندازه ریشه در سنت ادبی و عرف زمانه دارند یا برخاسته از تجربه و دریافت شخصی شاعران‌اند. هدف نهایی، تبیین نگرشی نو به مسئله عشق و نسبت ناز و نیاز در شعر فارسی و تحلیل جایگاه آن‌ها در بستر ادبیات عرفانی و عاشقانه ایرانی است.

۳-۱. پرسش‌های پژوهش

- مولوی و حافظ چگونه مفاهیم ناز و نیاز را در غزلیات خود باز می‌نمایند و معناپردازی آن‌ها تا چه اندازه بازتاب‌دهنده تفاوت‌های جهان‌بینی‌شان است؟
- ناز و نیاز در غزلیات مولوی و حافظ چه نقشی در شکل‌گیری ساختار روایی و پویایی رابطه عاشق و معشوق دارند؟
- تحلیل تطبیقی ناز و نیاز در غزلیات مولوی و حافظ چه افقی برای درک سازوکارهای عاطفی و معرفتی غزل فارسی می‌گشاید؟

۴-۱. پیشینه پژوهش

همایی در کتاب *مولوی‌نامه*؛ عشق را بنیان اندیشه و محور سلوک عرفانی مولانا می‌داند. به باور مولانا، عشق نیرویی است که سراسر هستی را زنده نگاه می‌دارد و پیوندی ناپیدا میان جمیع ذرات عالم برقرار می‌کند. در اندیشه‌ی عرفانی، وجود و بقای موجودات قائم به عشق است؛ زیرا جذب و انجذاب عاشقی و معشوقی در تمام مراتب آفرینش جاری و ساری است. همه ذرات، به تعبیر مولوی، در

حرکت و میل به سوی مقصدی خاص‌اند و این میل، در حقیقت همان جلوه عشق الهی است که در باطن هستی جریان دارد. این کشش و جاذبه عشق، که در ظاهر نامرئی و در باطن حیات‌بخش است، عامل قوام و پایداری نظام هستی است. اگر لحظه‌ای این نیروی پیونددهنده از کار بیفتد، رشته‌ی وجود از هم گسیخته و عالم به نیستی میل خواهد کرد (جلال‌الدین همایی، ۱۳۷۶: ۴۰۷).

همچنین اسلامی ندوشن در کتاب *باغ سبز عشق*، از زبان مولوی عشق را نیرویی می‌داند که نه مجاز است و نه در خود پرورده می‌شود؛ عشقی که سرچشمه حیات و محرک هستی است و انسان را از قیود جسم و زمان رها می‌سازد. در نظر او، عشق محدود به مرزهای مادی نیست و غایت آن رسیدن به فناست. عشق، جان را از مرگ و محدودیت می‌رهاند و انسان را تا مرحله‌ی نهایی یگانگی عاشق و معشوق پیش می‌برد، جایی که تنها در نیستی و بی‌خودی، جاودانگی و رستگاری حقیقی حاصل می‌شود. (اسلامی ندوشن، ۱۳۷۷: ۳۶۴-۳۶۵).

زرین کوب در کتاب *سرنی*، جلد دوم، عشق را از نظرگاه مولانا حقیقتی فراتر از تجربه انسانی و روابط جسمانی می‌داند. آن نیرویی است که کل کائنات را زنده و پیوسته نگاه می‌دارد. عشق در مثنوی نیروی محرک هستی است: «آتش عشق است کاندل نی فتاد... جوشش عشق است کاندل می‌فتاد». مثنوی با حکایت عشق و اشتیاق «نی» آغاز می‌شود و داستان پادشاه و کنیزک به‌عنوان تمثیلی از عشق حقیقی ارائه می‌شود؛ عشقی که عقل و علم ظاهری قادر به درک آن نیست و تنها با تجربه عاشقانه می‌توان به کمال وجودی رسید. زرین کوب بر این نکته تأکید دارد که عشق، هم وسیله حفظ بقاء عالم است و هم می‌تواند توسط مشیت الهی سبب انحلال ترکیبات شود، نشان‌دهنده قدرت مطلق و نقش محوری عشق در نظام هستی است (زرین کوب، ۱۳۸۶: ۴۹۳-۴۹۴). همچنین بیانی (۱۳۸۸) در مقاله خود با عنوان «عشق از دیدگاه مولانا جلال‌الدین محمد بلخی» عشق را جوهره فلسفه وحدت وجود مولوی می‌داند و آن را نیرویی الهی و جهان‌شمول معرفی می‌کند که میان عاشق و معشوق پیوند برقرار کرده و اساس حرکت و تعالی هستی را تشکیل می‌دهد.

مرتضوی در کتاب *مکتب حافظ* جلد دوم؛ عشق را جوهره عرفان ایرانی و نیروی بنیادین در شکل‌گیری مکاتب معنوی می‌داند. او مولانا را «سلطان بلامنازع مکتب عرفان عاشقانه» معرفی می‌کند که با نبوغ و شور سوزان خود، عرفان زاهدانه را به عرفانی عاشقانه و پویا بدل ساخت. مولوی با شکستن قیود صوری تصوف، عشق را اساس معرفت و راه وصول به حقیقت قرار داد و بدین گونه عرفان اسلامی را از زهد خشک به شور درونی و سلوک عاشقانه سوق داد. در مثنوی معنوی، عشق مبدأ و منتهای

آفرینش است؛ نیرویی که هم در پیدایش جهان و هم در تکامل روح انسانی نقش دارد و معرفت بدون عشق را ناتمام می‌داند (مرتضوی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۸۵). مرتضوی عشق از منظر حافظ را نیز واکاوی می‌کند و آن را نه صرفاً شور انسانی، بلکه حرکتی ازلی و الهی می‌داند که انسان را به سوی «معبود مطلق» می‌کشاند. حافظ جهان را تجلی لطف الهی می‌داند و عاشق حقیقی را کسی می‌بیند که عشق او نه از سر تکلیف بلکه بر پایه اخلاص استوار باشد. (مرتضوی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۴۰۳-۴۰۵). همچنین؛ نیکدار اصل (۱۴۰۱) در پژوهش خود با عنوان «کارکردهای درمانی عشق در غزل‌های حافظ»، عشق را از دیدگاه حافظ عامل تحول روان انسان می‌داند و بر این باور است که عشق همچون اکسیری الهی موجب شادی، تعالی روح، افزایش آگاهی و رشد کمال انسانی می‌شود.

عرفانی‌واحد (۱۳۹۸) در مقاله خود با عنوان «جلوه‌های ناز و بی‌نیازی در شعر حافظ شیرازی» به تحلیل مفاهیم ناز و بی‌نیازی معشوقانه در دیوان حافظ پرداخته است. این مطالعه نشان می‌دهد که در آثار حافظ، ناز و نیاز عاشقانه و همچنین بی‌نیازی و گاه قهر معشوق، جایگاهی ویژه دارند و با استفاده از استناد مستقیم به ابیات، جلوه‌های این مفاهیم بیشتر آشکار شده است. در مقاله ای دیگر توسط محمدی در سال (۱۳۹۶) با عنوان «بررسی کیفیت عشق از دیدگاه دو شاعر ملکوتی مولانا و حافظ»، به تحلیل عرفانی مفهوم عشق پرداخته و بر پایه‌ی تلقی مولانا از عشق به عنوان نیرویی سرکش و خونی، و نیز دیدگاه حافظ درباره‌ی آسان‌نمایی آغازین عشق و دشواری‌های عمیق آن استوار است. عدالت پور (۱۳۹۳) در مقاله خود «جلوه‌های ناز معشوق در شعر حافظ»، ضمن این که صفات لطف و قهر معشوق را تجلی جمالی و جلالی خداوند می‌داند، جلوه‌های ناز معشوق حافظ را تحت دو عنوان کلی جلوه‌های جلی و خفی مورد بررسی قرار داده است. فرجی، شیما و خدیور، هادی (۱۳۹۱)، در مقاله «ناز و نیاز در ادبیات غنایی فارسی با تکیه بر غزلیات سنایی، حافظ و وحشی بافقی» مفاهیم ناز و نیاز را در اشعار سنایی، حافظ و وحشی بافقی بررسی کرده‌اند. با این حال، بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که بیشتر مطالعات به صورت مجزا به آثار مولانا یا حافظ پرداخته و تحلیل جامع و تطبیقی از عشق و جلوه‌های ناز و نیاز در هر دو شاعر ارائه نکرده‌اند. تفاوت پژوهش حاضر با مطالعه فرجی‌فر و خدیوی (۱۳۹۱) در رویکرد، دامنه و سطح تحلیل است. پژوهش آنان با نگاهی کلی به ناز و نیاز در شعر غنایی فارسی، این دو مفهوم را در آثار سه شاعر سنایی، حافظ و وحشی بافقی از منظر توصیفی و محتوایی بررسی کرده است. در برابر، پژوهش حاضر با تمرکز بر غزلیات مولوی و حافظ و با رویکردی تطبیقی و تحلیلی، به واکاوی عمیق‌تر لایه‌های عرفانی، زبانی و زیبایی‌شناختی ناز و نیاز

پرداخته و کوشیده است تفاوت جهان‌بینی سلوکی مولوی و نگرش زیبایی‌شناسانه و چندلایه حافظ را در تجلی این دو مفهوم آشکار سازد.

پژوهش حاضر با نقد و بازخوانی منابع پیشین، تلاش می‌کند این خلأ را پر کند و نگاه تطبیقی و تحلیلی به عشق و جلوه‌های ناز و نیاز در آثار مولانا و حافظ ارائه دهد. در این پژوهش، جلوه‌های ناز و نیاز به عنوان ابزاری برای درک هم‌زمان ابعاد روانشناختی^۱ و عرفانی عشق مورد توجه قرار گرفته است؛ بدین معنا که این مطالعه، علاوه بر تحلیل معنای عرفانی و الهی عشق، تعامل عاشق و معشوق و تأثیرات آن بر روان و سلوک انسانی را نیز مورد بررسی قرار می‌دهد.

۵-۱. روش پژوهش

این مطالعه با رویکرد توصیفی-تحلیلی، با بهره‌گیری از روش مطالعه کتابخانه‌ای و با استناد به ابیاتی از غزلیات مولوی و حافظ شامل تلفیق دیدگاه‌های نظری از ادبیات فارسی و عرفان صوفیانه است و مرحله بعدی تحلیل تطبیقی است که با استفاده از استدلال مفهومی برای تفسیر متون شعری، شباهت‌ها و تفاوت‌های معنایی، نقش‌گذاری‌های احساسی، و جایگاه مفاهیم ناز و نیاز در روایت عاشق و معشوق سنجیده می‌شود. تحلیل احساسات با کمی‌سازی الگوهای عاطفی، تفسیر کیفی را تقویت می‌کند و به بینش‌های نظری غنا می‌بخشد.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۱-۲. مفهوم عشق در اندیشه عرفانی مولانا و حافظ

اغلب اشعار مولوی با مضمون عشق و تجلیات آن سروکار دارند. از دید او، عشق را نمی‌توان در قالب واژه‌ها تعریف کرد، چرا که عشق تجربه‌ای است که در ورای مرزهای اندیشه و بیان می‌گنجد؛ با این حال، همین تجربه بی‌نام، واقعی‌تر از تمام محسوسات و مفاهیم جهان است (چیتیک، ۱۳۸۳: ۲۱۱). غزلیات مولوی بازتاب تجربه‌ای سرشار از جذب و بی‌خودی است، عرصه‌ای که در آن شور و سوز عرفانی در قالب زبانی تخیلی و سرشار از آفرینش شعری جاری می‌شود. چنان که مؤذنی می‌گوید: «اگر هنجار سخن مولوی را در غزلیات و مثنوی با هم بسنجیم، درمی‌یابیم که در سرودن غزلیات شمس همواره تحت این ربودگی و جذب قرار دارد. اندیشه و شعرش سرشار از شور و سوزش است که چون

آبشار خروشان از عالم غیب بر جاننش ریخته می‌شود و از زبانش تراوش می‌کند» (مؤذنی، ۱۳۷۸: ۳-۴). از نگاه مولوی عشق همچون جهان نه آغاز دارد و نه پایان و تمامی حرکت‌ها و تحولات عالم از سرچشمه عشق نشئت می‌گیرد (شفیعی کدکنی، ۱۴۰۱: ۶۷). «مولوی در عشق چنان پایدار است که هر چیزی به معشوق وابستگی داشته باشد، برایش عزیز است» (دری وحیدری پرچکوهی، ۱۳۹۹: ۲۰). در غزل‌های او، عشق الهی به صورتی بی‌واسطه و شورانگیز جلوه می‌کند و در آن، شاعر با معشوقی نادیدنی و نیافتنی هم‌سخن می‌شود که هم غایب است و هم حاضر؛ هم در پس پرده‌ی راز است و هم در درون جان عاشق (صفا، ۱۳۶۹: ۴۶۹-۴۷۰). در سوی دیگر، حافظ نیز عشق را حقیقتی فرازمانی و جاودانه می‌داند که پیوند میان انسان و هستی را شکل می‌دهد. او، همچون مولوی، عشق را نیرویی می‌بیند که مرز میان مرگ و زندگی را درمی‌نورد:

ماجرای من و معشوق مرا پایان نیست آنچه آغاز ندارد نپذیرد انجام

(حافظ، ۱۴۰۲: ۱۴۰۲: غزل ۳۱۰)

«تعمق در آنچه حافظ در باب عشق می‌گوید، نشان می‌دهد که لامحاله در پاره‌ای از غزل‌های وی عشق می‌بایست از مظاهر حسن ظاهری به دنیای روحانی نفوذ کرده باشد و حتی رسیده باشد به آن سوی پل؛ اما وجود این پل که دائم شعر حافظ را بین عشق انسانی و عشق الهی در نوسان نگه می‌دارد، در عین حال نشان می‌دهد که نفی هرگونه مفهوم عرفانی از عرصه غزل وی غیر ممکن است» (زرین کوب، ۱۴۰۲: ۱۹۰).

عشقی که در غزل‌های او جریان دارد، صرفاً آسمانی یا زمینی نیست؛ زیرا اشعارش قابل تعبیر به هر دو گونه عشق‌اند. «عشق حافظ چه این سری باشد و چه آن سری، حاکمیتی فراگیر دارد که جنبه‌های مادی و معنوی زندگی را در بر می‌گیرد و از حافظ شاعری می‌سازد که افلاکی خاکی یا خاکی افلاکی است» (رستگار فسایی، ۱۳۸۵: ۱۴۹). حافظ اعتقاد دارد عشق نیرویی حیات‌بخش است و کسی که در این وادی پا می‌گذارد، جاویدان می‌ماند و در برابر، کسی که وادی عشق را ترک می‌کند، مرده‌ای بیش نیست (نیاز کرمانی، ۱۳۶۶، ج ۲: ۲۲۳):

هر آن کسی که در این حلقه نیست زنده به عشق بر او نمرده به فتوای من نماز کنید

(حافظ، ۱۴۰۲: ۱۴۰۲: غزل ۲۴۴)

«حافظ عاشقی را امری اکتسابی نمی‌داند بلکه موهبتی می‌داند که به عنوان میراثی فطری، به او داده اند و سلطان ازل از روز نخست عشق ورزی را به او امر کرده

است» (میرقادری، ۱۳۸۴: ۱۶۸).

سلطان ازل گنج غم عشق به ما داد تا روی در این منزل ویرانه نهادیم
(حافظ، ۱۴۰۲: غزل ۳۷۱)

در اندیشه مولوی، عاشق در مسیر سلوک عرفانی با فنا در عشق به وحدت مطلق با معشوق می‌رسد؛ جایی که خودی از میان می‌رود و سراسر وجود او جلوه‌گاه معشوق می‌شود. در این مقام، عشق سرچشمه شادی، رهایی و مظهر حقیقت الهی است. عشق نزد حافظ چه زمینی و چه آسمانی، مستلزم رهایی از تعلقات و از خودگذشتگی است و انسان با فنا در برابر معشوق می‌تواند از بیماری خودپرستی شفا یابد (فریامنش، ۱۳۸۶: ۵۸). در اندیشه عرفانی مولوی و حافظ، عشق نه تنها موهبتی خدادادی و اعطا شدنی است، بلکه تلاش و کوشش انسانی برای دریافت آن نیز اهمیت ویژه دارد.

در نگاه حافظ، عشق با شور و زیبایی در مقام پرستش معشوق تجلی می‌یابد؛ او در این عشق شورانگیز تا حد فنا و بی‌خودی پیش می‌رود، اما هنوز نشانی از کثرت و تعلق در رفتار عارفانه‌اش دیده می‌شود. حافظ به‌خاطر معشوق از خویش و مراد خود درمی‌گذرد، حال آن‌که مولانا در مقام فنا و وحدت مطلق، جز معشوق نمی‌بیند و مفهوم «ترک مراد» برایش بی‌معناست، زیرا همه چیز در وجود او به «مراد واحد» بازمی‌گردد. در نتیجه، عظمت روح و علو اندیشه مولانا در تطهیر عشق از دوگانگی و رسیدن به وحدت حقیقی آشکار می‌شود، در حالی که حافظ در مرتبه‌ای از کمال و شور عاشقانه‌ای ایستاده است که رقص در برابر غم دوست برایش جلوه جمال و وصال را دارد. (مرتضوی، ۱۳۳۳: ۴۰۲-۴۰۳).

۲-۲. جلوه‌های ناز و نیاز در شعر مولانا و حافظ

۲-۱-۲. نمونه‌هایی از جلوه‌های ناز در غزلیات مولوی

۱. استغناي معشوق

خداوند بالذات غنی است. «وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» (فاطر: ۱۵). خداوند از حیث ذات، غنی مطلق و بی‌نیاز از هر وجودی است؛ و همین بی‌نیازی، زمینه پیدایش شوق درونی و کشش ژرف سالک عاشق به معبود را فراهم می‌سازد. مولوی در مواضع گوناگون از غزلیات خود بارها به غنای ذاتی حضرت حق اشاره کرده است:

ما گدایانیم و الله الغنی از غنی دان آنچه بینی با گدای
(مولوی، ۱۳۷۶: غزل ۲۹۰۲)

استغناى معشوق با کدهایی همچون بی‌وفایی، نازکردن، تندخویی، عتاب‌گری و... نیز نمایان می‌شود:

اگر صد همچو من گردد هلاک او را چه غم دارد که نی عاشق نمی‌یابد که نی دل‌خسته کم دارد
(همان: غزل ۵۶۵)

معشوق الهی به سبب غنای ذاتی، بی‌نیاز از عاشق است و در وفاداری یا بی‌مهری نسبت به او آزادی مطلق دارد؛ جلوه‌ای از این بی‌نیازی در لحظه‌ای پدیدار می‌شود که لطف و اشراق الهی از سالک دریغ می‌گردد:

ناز کن ای حیات جان کبر کن و بکش عنان شمس و قمر دلیل تو شهد و شکر دلال تو
(همان: غزل ۲۱۵۰)

از دیدگاه مولوی، تنها معشوق حقیقی - یعنی ذات باری تعالی - به سبب کمالات ذاتی و غنای وجودی، بی‌نیاز از غیر است؛ و ناز و کناره‌گیری او از عاشق، نه از بی‌مهری، بلکه جلوه‌ای از عظمت و کمال مطلق الهی در تعامل با بندگان عاشق به‌شمار می‌آید. در غزلیات حافظ نیز همین ویژگی دیده می‌شود، چنان‌که خود حافظ بر استغناى معشوق و احتیاج عاشق تأکید می‌کند: سخن در احتیاج ما و استغناى معشوق است (حافظ، ۱۴۰۲: غزل ۱۴۹).

۲. تسلط معشوق بر ضمیر عاشق

«در معشوق عرفانی برخلاف معشوق انسانی مظهر علم و حکمت است و دانایی او چنان است که حکمت و سرنوشت ذره‌ای بر او پوشیده نیست و از هرچه بر دل عاشق بگذرد، آگاه است» (پورنامداریان، ۱۳۸۴: ۸۳). تسلط معشوق بر ضمیر عاشق از ویژگی‌های برجسته در منظومه عرفانی مولوی است. مولوی معشوق را آگاه و دانای نهان می‌داند که از همه حالات درونی، نیت و اسرار عاشق آگاه است و هرگونه پنهان‌کاری یا تظاهر او در برابر وی بی‌ثمر می‌ماند:

مشو ای دل تو دگرگون که دل یار بداند مکن اسرار، نهانی که وی اسرار بداند
(مولوی، ۱۳۷۶: غزل ۷۶۴)

نگاه معرفتی مولانا مؤید باور او به علم مطلق الهی و نسبت مستقیم آن با سلوک عاشقانه انسان در مسیر عرفان است. این باور با کلام خداوند در قرآن کریم هم‌خوانی دارد؛ آنجا که می‌فرماید: «قُلْ إِنْ تُخْفُوا مَا فِی صُدُورِکُمْ أَوْ تُبَدُّوهُ یَعْلَمُهُ اللَّهُ وَ یَعْلَمُ مَا فِی السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِی الْأَرْضِ وَ اللَّهُ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ» (آل عمران: ۲۹). بگو آنچه در سینه‌های شماست، پنهان دارید یا آشکار کنید، خداوند آن را می‌داند و

از آنچه در آسمان و زمین است، آگاه است و خداوند بر هر چیزی تواناست.

۳. جفاپیشگی معشوق

در متون عرفانی، جفای معشوق رفتاری تربیتی و هدفمند است، نه نشانه بی‌مهری یا تحقیر عاشق. این جفا آزمونی معنوی برای سنجش پایداری و ظرفیت درونی عاشق در برابر رنج و محرومیت به‌شمار می‌آید. در منطق عرفان، رنج ابزار پالایش درون و شکوفایی روح است؛ از این‌رو جفای معشوق جلوه‌ای از تدبیر او در تربیت و تعالی سالک به حساب می‌آید.

جور کنی وفا بود درد دهی دوا بود لایق تو کجا بود دیده جان و دید من؟

(مولوی، ۱۳۷۶: غزل ۱۸۳۴)

در غزلیات حافظ نیز می‌توان جلوه‌هایی مشابه از جفاکاری معشوق مشاهده کرد.

بر لب بحر فنا منتظریم ای ساقی فرصتی دان که ز لب تا به دهان این همه نیست

(حافظ، ۱۴۰۲: غزل ۷۴)

۴. طرد کردن عاشق

معشوق با بهانه‌جویی، عذرآوری و ایجاد موانع پیاپی، بی‌نیازی مطلق خویش را آشکار می‌سازد و عاشق را از وصال باز می‌دارد؛ با این حال این طرد ظاهری نفی عشق نیست، بلکه دعوتی پنهان به تداوم سلوک است. این رفتار دوسویه، نمود تدبیر معشوق در تربیت عاشق و میدانی برای آزمون صداقت و پایداری اوست تا ظرفیت روحی‌اش در درک مراتب والاتر عشق الهی فزونی یابد:

گاه برآند به نی‌ام همچو کبوتر ز وطن گاه به صد لابه مرا خواند تا محضر خود

(مولوی، ۱۳۷۶: غزل ۵۴۳)

۵. نازورزی معشوق

در غزلیات مولوی، نازورزی معشوق از مهم‌ترین جلوه‌های استغنا الهی است. معشوق که سرشتش با حسن، کمال و زیبایی مطلق پیوند خورده، هیچ نیازی به عاشق ندارد و تنها به اراده خود جلوه‌گری می‌کند:

تو از ما نازنینا بی‌نیازی چو عشق و بحر حسن و کبر و نازی

(همان: غزل ۳۱۶۵)

در ساحت معشوقی که سرشتش با حسن و کمال مطلق درآمیخته است هیچ نشانی از نیاز به عاشق دیده نمی‌شود. این بی‌نیازی مظهر استعلا و بنیاد نازورزی اوست. معشوق از جایگاهی مستقل و به

اراده خویشت جلوه می‌کند و همین استغنا عاشق را به فزونی شوق و تمنای وصال می‌کشاند؛ از این رو رابطه ناز و نیاز بازتاب رابطه عاطفی دو سوی پیوند است و در ساختار عرفانی محرکی برای حرکت عاشق به سوی کمال و فنا در معشوق به‌شمار می‌آید. غزالی می‌گوید: «ناز مطلوب با نیاز طالب کی با هم افتد؟ او چاره این و این بیچاره او» (غزالی، ۱۳۵۹: ۳۰):

قماش هستی ما را به ناز خویشت بسوز که آن زکات لطیف نصیب مسکین است
(همان: غزل ۴۷۹)

۲-۲-۲. نمونه‌هایی از جلوه‌های ناز در غزلیات حافظ

۱. بی‌نشانی معشوق

عاشق حقیقت‌جو در سیر و سلوک خود همواره در جست‌وجوی معشوقی است که در افق‌های زمینی نمی‌گنجد و حضوری رازآلود و فراگیر دارد. این جست‌وجوی پیوسته نشانه وابستگی وجود عاشق و بازتاب ناپیدایی معشوق در منظر عرفانی است. حافظ با درآمیختن عشق زمینی و الهی، معشوق را موجودی می‌نماید که هم در جهان محسوس حضور دارد و هم ورای آن؛ از این رو عاشق در طلب او پیوسته بی‌قرار و حیران می‌ماند:

کس ندانست که منزلگه معشوق کجاست این قدر هست که بانگ جرسی می‌آید
(حافظ، ۱۳۶۲: غزل ۲۳۵)

۲. ترش‌رویی معشوق

از ویژگی‌های برجسته معشوق در غزلیات حافظ جلوه‌های تندخویی اوست که هم‌زمان با دل‌ربایی نمود می‌یابد. این رفتار دوسویه در قالب بی‌مهری و بی‌اعتنایی، بخشی از بازی عاشقانه حافظ در بازنمایی رابطه عاشق و معشوق است. معشوق با خشونت گفتار و پرهیز از مهرورزی از عاشق فاصله می‌گیرد و او را بیش‌تر در التهاب و تمنای وصال فرو می‌برد.

دوش می‌آمد و رخساره برافروخته بود تا کجا باز دل غم‌زده‌ای سوخته بود
(حافظ، ۱۴۰۲: غزل ۲۱۱)

۳. سنگ‌دلی معشوق

یکی از نمودهای برجسته ناز در ادبیات غنایی فارسی، بی‌مهری و رفتار بی‌رحمانه معشوق با عاشق دردکشیده است. ناز معشوق از خلال همین سنگ‌دلی‌ها جلوه می‌کند؛ رفتاری که هم به نمودهای

ظاهری وابسته است و هم در ژرفای معناشناسی^۱ عشق، بیانگر بی‌نیازی و تسلط اوست. بدین‌سان نازورزی نه صرفاً وسیلهٔ ایجاد انتظار، بلکه نمادی از قدرت و برتری معنوی معشوق بر عاشق دردمند است.:

گفتم مگر به گریه دلش مهربان کنم چون سخت بود در دل سنگش اثر نکرد

(همان: غزل ۱۴۰)

۴. حاکمیت مطلق معشوق

سیر سپهر و دور قمر را چه اختیار؟ در گردش‌اند برحسب اختیار دوست

(همان: غزل ۶۰)

در طریقت عشق، معشوق یگانه و مطلق است و چون سلطان این ساحت، بر همهٔ مراتب اختیار و فرمانروایی دارد. عاشق، مرید و تابع اوست و بی‌چون‌وچرا در برابر ارادهٔ او سر تسلیم فرود می‌آورد. این سلطه نشانهٔ عظمت و اقتدار معشوق و بیانگر بی‌اختیاری عاشق در برابر خواست مطلق اوست؛ زیرا ارادهٔ عاشق همواره در ذیل ارادهٔ معشوق معنا می‌یابد.

سر ارادت ما و آستان حضرت دوست که هرچه بر سر ما می‌رود ارادت اوست

(همان: غزل ۵۸)

۵. عتاب معشوق

عتاب جلوه‌ای از ناز معشوق به شمار می‌رود. «باز با دل‌شدگان ناز و عتابی دارد» (همان: غزل ۱۲۴). در این بافت معنایی، ناز به معنای رفتار تند و عتاب‌آمیز معشوق در برابر عاشق است؛ رفتاری که نه نشانهٔ بی‌مهری، بلکه جلوهٔ محبتی پوشیده و مراقبتی نهان در پس سخت‌گیری ظاهری است. این عتاب از ارزشی برمی‌خیزد که معشوق برای عاشق قائل است و او را از رهگذر رنج به کمال می‌کشد. عاشق نیز در تمنای ناز و کرشمه، نه از سر شکایت، بلکه در امید دریافت بارقه‌ای از مهر، رنج را با رضایتمندی می‌پذیرد:

عتاب یار پری‌چهره عاشقانه بکش که یک کرشمه تلافی صد جفا بکند

(همان: غزل ۱۸۷)

مولوی نیز این جلوه را به‌صورت مشابهی بازتاب داده است:

عاشقم بر قهر و بر لطفش بجهد بوالعجب من عاشق این هر دو ضد

(مولوی، ۱۳۷۷، مثنوی معنوی، دفتر اول)

در این بیت، مولوی نشان می‌دهد که عاشق هم بر قهر و هم بر لطف معشوق دل بسته است و هر دو وجه رفتار معشوق، جاذبه‌ای برای عاشق دارند. مشابهت با حافظ در این است که در هر دو شاعر، عتاب یا قهر معشوق نه تنها مانع عشق نیست، بلکه عامل تحریک اشتیاق و ناز عاشق است و حضور معشوق را برای عاشق ضروری و جذاب می‌کند.

۶. غرور و تکبر معشوق

معشوق مغرور و متکبر است و به سبب آن به عاشق روی خوش نشان نمی‌دهد و به او بی‌اعتناست «که از شراب غرورش به کس نگاهی نیست» (حافظ، ۱۴۰۲: غزل ۷۶). «حقیقت آشنایی در هم مرتبتی بود و این محال است میان عاشق و معشوق؛ زیرا که عاشق همه زمین مذلت بود و معشوق همه آسمان تعزز و تکبر بود» (غزالی، ۱۳۵۹: ۳۰). این نابرابری مانع وصال نمی‌شود و خود خمیرمایه سیر عاشقانه را می‌سازد، زیرا همین فاصله سرچشمه پویایی و اشتیاقی بی‌پایان در دل عاشق است. بی‌اعتنایی معشوق نیز نمود گسست نیست، جلوه رابطه‌ای عمیق و متعالی است که در آن عاشق با فروتنی و رنج، مسیر دشوار عشق را می‌پیماید تا شایسته نظر او گردد:

از وی همه مستی و غرور است و تکبر وز ما همه بیچارگی و عجز و نیاز است

(حافظ، ۱۴۰۲: غزل ۴۰)

۳-۲-۲. نمونه‌هایی از جلوه‌های نیاز در غزلیات مولوی

۱. اخلاص عاشق

یکی از ویژگی‌های بنیادین عاشق در سلوک به سوی حقیقت مطلق، صفت اخلاص است. مولوی در غزلیات خود با تأکید بر پرهیز از ریا، آن را مانعی جدی در تقرب به حضرت حق می‌داند. به باور او اخلاص حالتی ناب و درونی است که در آن سالک همه اعمال خود را تنها برای رضای الهی انجام می‌دهد. ریا در نظر مولوی آفتی برخاسته از نفاق است و وصال حقیقی را می‌آلاید. از این رو در دستگاه عرفانی او، اخلاص، فضیلتی اخلاقی و ضرورتی وجودی برای عاشق است؛ ضرورتی که او را در مسیر پیراستگی از خود و فنا در معشوق الهی قرار می‌دهد.

کجا باشد دورویان را میان عاشقان جایی؟ که با صد رو طمع دارد ز روز عشق فردایی

(مولوی، ۱۳۷۶: غزل ۲۵۵۲)

۲. انزوا و خاموشی عاشق

از دیگر ویژگی‌های برجسته عاشق در سنت عرفانی، سکوت و خاموشی است. «اسرار انسان (زبان بازداري شده)، جزئی از اندیشه اوست که در بیشتر مواقع به سکوت منجر می‌شود و یا با زبان رمزی به مرحله ظهور می‌رسد و همچنان به صورت اسرار باقی می‌ماند و این اندیشه‌ها همچنان مکتوم و سترون در دریای اندیشه موج می‌زنند و مجالی برای ظهور نمی‌یابند. حدیث «مَنْ عَرَفَ اللَّهَ كَلَّ لِسَانَهُ: هر کس که به درجه معرفت و خداشناسی رسید، زبانش گنگ و ناتوان می‌شود» مؤید این مطلب است (مؤذنی، ۱۳۹۸: ۱۱۵-۱۱۶).

سکوت در نگاه مولوی جایگاهی معنوی دارد و گذرگاهی میان جهان محسوس و حقیقت مطلق محسوب می‌شود. عاشق با چشم‌پوشی از سخنان پراکنده و خاموش کردن غوغای زبان، فضایی درونی برای شنیدن ندای معشوق فراهم می‌کند؛ ندایی که در هیاهوی کلمات دنیوی شنیده نمی‌شود. خامش که تا بگوید بی‌حرف و بی‌زبان او خود چیست این زبانها گر آن زبان زبانت (مولوی، ۱۳۷۶: غزل ۴۴۰)

در همین راستا، حافظ نیز همانند مولوی، از زبان به عنوان یک محدودیت یاد می‌کند و می‌گوید: زبانت درکش ای حافظ زمانی حدیث بی‌زبانان بشنو از نی (حافظ، ۱۴۰۲: غزل ۴۳۱)

۳. پرهیز عاشق از غرور و تکبر

مولوی کبر و غرور را ناشایست و ناسازگار با حقیقت عشق می‌داند؛ زیرا عاشق گرفتار خودبینی و بزرگ‌پنداری هرگز به وصال حقیقی معشوق الهی نمی‌رسد. از دید او عشق الهی بر فروتنی، فقر وجودی و خضوع کامل در برابر جمال و جلال معشوق استوار است. تکبر که از انانیت و غرور فردی برمی‌خیزد، سالک را از مرحله تسلیم و فنا در حق بازمی‌دارد و سبب توقف یا انحراف او از مسیر کمال می‌شود:

چو کبر را بگذاری صفا ز حق یابی بدانی آنگه کاین کبریا چه سود کند (مولوی، ۱۳۷۶: غزل ۹۴۹)

«اصل عجب از دو چیز برخیزد: یکی از جاه خلق و مدح ایشان و آن که کردار بنده خلق را پسند افتد، بر وی مدح کنند، وی بدان معجب شود و دیگر کردار کسی مر آن‌کس را پسند افتد و خود را شایسته داند، بدان معجب شود» (هجویری، ۱۴۰۱: ۸۶).

۴. تسلیم عاشق در برابر معشوق

«التَّسْلِيمُ وَ هُوَ كَلَّةُ الْعَبْدِ نَفْسَهُ إِلَى رَبِّهِ فِي جَمِيعِ أَحْوَالِهِ: چیزی به کسی سپردن و گردن نهادن» (ترینی قندهاری، ۱۳۹۳: ۳۱). تسلیم و رضا از ارکان بنیادین تصوف و از والاترین مراتب سرسپردگی در برابر خداونداند. تسلیم در اراده الهی حالتی دفعی نیست، بلکه حاصل سیروسلوکی تدریجی و دشوار است که سالک با گذر از موانع نفسانی و مقاومت‌های درونی طی می‌کند. عاشق در این راه با رنج، ریاضت و ابتلا مواجه می‌شود و تنها از رهگذر تحمل این مصائب و پالایش باطن می‌تواند خواست خود را با مشیت الهی همسو سازد. از این‌رو، تسلیم در عرفان صرفاً حالت روانی ساده‌ای نیست، بلکه مقامی والا در مراتب سلوک معنوی به شمار می‌آید:

خنک آن‌کس که چو ما شد همه تسلیم و رضا شد گرو عشق و جنون شد گهر بحر صفا شد
(مولوی، ۱۳۷۶: ۷۶۰)

۵. چشم اشک‌بار عاشق

از دید مولوی، اشک عاشق واکنشی عاطفی صرف نیست، بلکه جلوه‌ای از صداقت، اخلاص و ژرفای پیوند او با معشوق است. اشک در نظر او زبان دل و نشانه حضور حقیقی عشق در جان عاشق است؛ گریستن در ساحت عرفانی هم‌زمان بیان رنج فراق و بشارت وصال به‌شمار می‌آید. این اشک معنایی فراتر از اندوه دارد و بر گشایش درهای رحمت و تقرب به معشوق دلالت می‌کند؛ نشانه‌ای از آغاز پیوندی متعالی و رسیدن به وصال است.

هر آن چشمی که گریان است در عشق دل‌آرامی بشارت آیدش روزی ز وصل او به پیغامی
(همان: غزل ۲۵۵۷)

۶. سماع عاشق

از دیگر نشانه‌های عاشق در نظر مولوی سماع است. سماع نزد مولوی ابزاری برای رهایی است. او سماع را راه خروج از تعلقات نفسانی و عروج به عالم قدس می‌داند (زرین کوب، ۱۳۹۰: ۱۷۷):

سماع از بهر جان بی‌قرار است سبک برجه چه جای انتظار است؟

(همان: غزل ۳۳۸)

در اندیشه عرفانی مولوی سماع صرفاً آیینی هنری یا حرکتی موزون محسوب نمی‌شود؛ بلکه عملی قدسی و معنادار است که کارکردی هم‌سنگ با نماز دارد. از دیدگاه او سماع وسیله‌ای برای اتصال به ساحت ملکوت و گشودن دریچه‌های باطنی سالک به سوی حقایق متعالی است. «سماع از بهر وصل

دلستان است» (همان: غزل ۳۳۹). این تجربه عرفانی دربردارنده نوعی حضور قلبی و خضوع کامل در برابر معشوق الهی است؛ از این رو سماع در دستگاه فکری مولوی راهی برای رهایی از قیود جسمانی، مسیری برای تعمق در باطن وجود و تجربه‌ای بی‌واسطه برای تحقق حضور الهی تلقی می‌شود.

۷. سیری ناپذیری عاشق

از ویژگی‌های برجسته عاشق آن است که هرچه بیش‌تر از جام معرفت معشوق می‌نوشد و آگاهی‌اش از حقیقت الهی افزون‌تر می‌شود، عطش درونی‌اش برای وصال نیز شدت می‌یابد. این معرفت پایان طلب نیست، آغاز تلاطمی ژرف‌تر در جان اوست؛ هر جرعه از آن آرامش ظاهری را در هم می‌ریزد و شور پویایی تازه‌ای در مسیر عشق برمی‌انگیزد:

کی سیر شود ماهی ز تری یا تشنه حق از علم لدن؟
(همان: غزل ۲۰۹۴)

۸. صبر و بردباری عاشق

مولوی بر این نکته تأکید دارد که عشق الهی برای کسانی است که آمادگی و شجاعت گذر از سختی‌ها و ابتلائات را دارند و برای طی کردن این مسیر، باید به تهذیب نفس و تقویت روح پرداخته باشند.

این عشق همی‌گوید کان کس که مرا جوید شرطی است که همچون زر در کوره قدم دارد
(همان: غزل ۶۰۱)

مولوی راه عشق را سفری دشوار و آکنده از بلا و آزمون می‌بیند که تنها سالکان صابر و استوار توان پیمودن آن را دارند. در نگاه او عشق احساسی زودگذر نیست، بلکه تحولی ژرف در جان انسان است که جز با تهذیب نفس و پذیرش رنج تحقق نمی‌یابد. بدین سان، عشق الهی میدان ابتلا و صبر است و تنها دل‌باختگان رها از دلبستگی‌های دنیوی شایسته وصول به مقام وصال‌اند:

عشق کار نازکان نرم نیست عشق کار پهلوان است ای پسر
(همان: غزل ۱۰۹۷)

۹. مستی و دیوانگی عاشق

در نگاه مولوی، عشق باده‌ای قدسی است که عقل جزئی را فرو می‌نشاند و انسان را از قید استدلال و خودبینی می‌رهاند تا نور عقل کلی در جان بتابد و راه شهود الهی را بگشاید. عقل کلی سقف ادراک انسانی و نردبان ورود به مشاهده حقیقت است، پلی است میان معرفت و حضور؛ عشق از این پل

می‌گذرد و سالک را تا فنای در حق می‌رساند.

مست بودم فاش کردم سرّ خود با یارکان زان که هشیاری مرا خود مذهب آزار نیست
(همان: غزل ۳۹۶)

۱۰. ملامت‌پذیری عاشق

مولوی در غزلیات خود پایداری عاشق را در برابر سرزنش و طعنه‌حاسدان از نشانه‌های عشق راستین می‌داند. عاشق حقیقی در نگاه او از داوری و ملامت دیگران نمی‌هراسد و با یقین و استواری راه پرمخاطره عشق را ادامه می‌دهد. زیرا «کمال عشق در ملامت است» (غزالی، ۱۳۵۹: ۷)؛ «اول ملامتی که در جهان بود آدم بود و اگر حقیقت می‌خواهی اول ملامتی حضرت جلّت بود، زیرا که اعتراض، اول به حضرت جلّت کردند «اتَّجَمَلُ فِیْهَا مَنْ يُفْسِدُ فِیْهَا» عجب اشارتی است این که بنای عشق بازی بر ملامت نهاده‌اند» (مؤذنی، ۱۳۷۵: ۲۶۶). بر پایه آنچه گفته شد، عاشق کامل از ملامت نمی‌گریزد و آن را آزمونی برای سنجش صدق نیت و پایداری در سلوک عاشقانه می‌بیند. بی‌اعتنایی به سرزنش اغیار نشانه ثبات قدم در عشق است؛ راهی که با بریدن از داوری خلق و پیوستن به محبوب حقیقی معنا می‌یابد.

گر قاعده است اینکه ملامت بود ز عشق کرّی گوش عشق از آن نیز قاعده است
(مولوی، ۱۳۷۶: ۴۴۶)

۱۱. وفاداری عاشق

از دید مولوی، عاشق حقیقی در همه مراحل سلوک، حتی در سختی و فراق، بر عهد عشق پایدار می‌ماند. وفا نزد او فضیلتی اخلاقی و نشانه صدق، پایداری و پیوند وجودی عاشق با معشوق است؛ پیوندی که در عهد الست ریشه دارد و در عرصه عشق یادآوری می‌شود. بی‌وفایی در برابر رنج و ملامت، دوری از حقیقت عشق است، از این رو وفا استمرار در سلوک و پاسداشت پیمان ازلی را تضمین می‌کند.

با دوست وفا کن که وفا وام الست است ترسم که بمیری و در این وام بمانی
(همان: غزل ۲۶۴۰)

۲-۲-۴. نمونه‌هایی از جلوه‌های نیاز در غزلیات حافظ

۱. امید و انتظار و صبوری عاشق

توسل پیوسته عاشق به درگاه معشوق و چشم‌انتظاری مدام برای نگاهی از سر لطف، نماد

عشق راستین و خلوص عاطفی است. او هر لحظه در امید وصال می‌زید و زمان را در اشتیاق دیدار سپری می‌کند. «در انتظار رویت ما و امیدواری» (حافظ، ۱۴۰۲: غزل ۴۳۲). عاشق با صبر و شکیبایی، خود را پذیرای لطف معشوق می‌سازد. این صبر زاده عشق سوزان و نیاز تام به نگاه اوست؛ عشقی که هستی عاشق را دربر می‌گیرد و او را بر تحمل جفا توانا می‌کند.

گر باد فتنه هر دو جهان را به هم زند ما و چراغ چشم و ره انتظار دوست

(همان: غزل ۶۰)

۲. بلاکشی عاشق

عشق مسیری است پر آشوب و آکنده از ابتلا. کسی که در وادی عشق گام می‌نهد، ناگزیر باید دل از آسایش دنیا بشوید و خود را برای تحمل دشواری‌های مسیر آماده کند.

«از جبار کائنات وحی آمد که این بلا بستر انبیاست و ذخیره اولیا و اختیار اصفیا، هر یکی به نوعی ممتحن بودند: نوح، به دست قوم خویش گرفتار، ابراهیم به آتش نمرود، اسحاق به فتنه ذبح، یعقوب به فراق یوسف، زکریا و یحیی به محنت قتل، موسی به دست گرسنگی و فاقه، یکی را به بیماری و علت، یکی را قتل و شهادت» (مؤذنی، ۱۳۷۵: ۱۱۷).

بلاکشی در نگاه حافظ نشانه‌ای از پایداری و ارادت عاشق به معشوق است که بدون آن تحقق عشق راستین ناممکن خواهد بود:

نازپرورد تنم نبرد راه به دوست عاشقی شیوه رندان بلاکش باشد

(همان: غزل ۱۵۹)

۳. پافشاری عاشق

اذعان عاشق به استغناي معشوق، بیانگر وفاداری و استمرار در عشقی است که بی هیچ انتظار پاسخ یا همدلی تداوم می‌یابد. عشقی که حافظ ترسیم می‌کند، مرتبه‌ای از خلوص و استواری را نشان می‌دهد که در آن عاشق در برابر بی‌مهری نیز از عهد درونی خویش باز نمی‌گردد. این عشق آموزه‌های معرفتی و سلوکی در خود دارد و با صبر و وفاداری درمی‌آمیزد:

اگرچه حسن تو از عشق غیر مستغنی است من آن نیم که از این عشق بازی آیم باز

(همان: غزل ۲۵۸)

۴. تسلیم و فرمان برداری عاشق

در این نگرش، عاشق خود را بنده‌ای می‌داند که در برابر اراده‌ی معشوق جز تسلیم راهی ندارد. پذیرش جور و جفا نشانه‌ی صدق نیت اوست و اعتراضی در پی ندارد؛ زیرا رنج عشق را شرط پایداری پیوند می‌شمارد. تسلیم از نظر او ضعف نیست، بلکه مرتبه‌ای از تعالی روحی است؛ جایی که عاشق از چشم‌داشت پاداش فراتر رفته و عشق را تعهدی یک‌سویه و وظیفه‌ای مقدس می‌بیند، چنان که در سلوک عرفانی سالک نیز در برابر مشیت الهی سر فرود می‌آورد:

در دایره‌ی قسمت ما نقطه‌ی تسلیمیم لطف آنچه تو اندیشی حکم آنچه تو فرمایی
(همان: غزل ۴۹۳)

۵. خاک‌بوسی عاشق

خاک‌بوسی، نماد فروتنی عاشق و تقدیس مقام معشوق است؛ کنشی که نشستن در آستان و بوسیدن خاک آن جای را باز می‌نماید. عاشق در این سلوک روحی، از خودبینی می‌رهد و چنان خویش را بی‌مقدار می‌بیند که خاکساری را مرتبه‌ی قرب می‌شمارد:

به پای‌بوس تو دست کسی رسید که او چو آستانه بدین در همیشه سر دارد
(همان: غزل ۱۱۶)

۶. دردمندی عاشق

درد نشانه‌ی دوستی و شرط ورود به حریم وصال است. طلب درمان خیانت به حقیقت عشق و نشانه‌ی سستی اراده است. در این راه، تنها دل‌هایی می‌پایند که با درد انس یافته و رنج را نعمتی مقدس می‌شمارند.

در طریق عشق‌بازی امن و آسایش بلاست ریش باد آن دل که با درد تو خواهد مرهمی
(همان: غزل ۴۷۰)

۷. غیرتمندی عاشق

یگانه‌نوازی معشوق غیرت عاشق را برمی‌انگیزد. پیوند وجودی و وابستگی عمیق، غیرتی درونی و حساسیت به رفتار معشوق در او پدید می‌آورد؛ غیرتی ریشه‌دار در وحدت‌طلبی و تمنای حضور بی‌واسطه‌ی معشوق در جان خویش. از این رو، هر التفات معشوق به دیگری، دل عاشق را به اضطراب و اندوه می‌افکند. «از جمله لوازم محبت حال، غیرت است. هیچ محب نبود، الا که غیور باشد و مراد از غیرت، حمیت است بر طلب قطع تعلق محبوب از غیر یا تعلق غیر از محبوب» (سجادی،

۱۳۹۳: ۶۱۲). عاشق غیرتمند است و بیگانه‌نوازی معشوق حال او را دگرگون و غم‌زده می‌کند:

منِ رمیده ز غیرت ز پا فتادم دوش نگار خویش چو دیدم به دست بیگانه

(حافظ، ۱۴۰۲: غزل ۴۲۷)

۸. نیازمندی عاشق به ناز معشوق

نازورزی معشوق برخاسته از خوی ذاتی اوست و در ساختار عشق نقشی معناآفرین دارد. ناز در کلام، نگاه، رفتار و حتی غیاب معشوق جلوه می‌کند و عاشق را در حالتی دائم از نیاز و اشتیاق نگه می‌دارد. این ناز هم نشانه بی‌نیازی و اختیار معشوق است و هم عاملی برای عمیق‌تر شدن درد عشق و فزون‌تر شدن تمنای وصال. از همین رو، عاشق پیوسته در موضع فقر و انتظار می‌ماند و ناز معشوق پویایی رابطه را تداوم می‌بخشد.

ای سرو ناز حسن که خوش می‌روی به ناز عشاق را به ناز تو هر لحظه صد نیاز

(همان: غزل ۲۶۰)

۹. تلاقی ناز و نیاز

عاشق با آشکار کردن نیاز می‌کوشد دل معشوق را نرم کند، اما معشوق با ناز و کنایه پاسخی مبهم و تعلیق‌آمیز می‌دهد که میل عاشق را افزون‌تر می‌سازد. این تعامل صحنه درهم‌تنیدگی ناز و نیاز است؛ ناز با آفرینش فاصله و تعلیق، جذابیت معشوق را نگاه می‌دارد و نیاز با پافشاری عاشق تمنای وصال را زنده می‌سازد. در غزلیات حافظ، این تلاقی در گفت‌وگویی سرشار از ظرافت‌های زبانی و عاطفی جلوه می‌کند و شعر را به آینه جان و زبان پویای عشق بدل می‌سازد:

گفتم غم تو دارم گفتا غمت سرآید گفتم که ماه من شو گفتا اگر برآید

گفتم ز مهرورزان رسم وفا بیاموز گفتا ز خوب‌رویان این کار کمتر آید

گفتم دل رحیمت کی عزم صلح دارد؟ گفتا مگوی با کس تا وقت آن درآید

(همان: غزل ۲۳۱)

۳-۲. بررسی تطبیقی جلوه‌های ناز و نیاز در شعر عاشقانه و عرفانی مولوی و حافظ

بررسی غزلیات مولوی و حافظ نشان می‌دهد که گرچه هر دو شاعر ناز و نیاز را دو قطب رابطه عاشق و معشوق می‌دانند، جهان‌بینی پشت این مفاهیم رویکردی متفاوت می‌سازد. در شعر مولوی، ناز با بی‌نیازی مطلق و جلال الهی پیوند دارد و آزمون صبر و فنا را پیش روی سالک می‌نهد؛ نیاز، شور روح برای حضور حق است، نه بیان کمبود. در برابر، حافظ میان زمین و امر قدسی

تعادلی شناور می‌آفریند، ناز معشوق گاه بی‌مهری محبوب زمینی است و گاه دوری جمال الهی، و نیاز هم تمنای وصال است و هم لذت زیبایی دم حاضر. بدین‌سان، عشق در نظام مولوی حرکتی صعودی از کثرت به وحدت دارد، در حالی که در نگاه حافظ چرخشی دورانی است؛ نظامی از کشش و گریز که هم زندگی انسانی را معنا می‌بخشد و هم به افق قدسی راه می‌برد.

۳. نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی غزلیات مولوی و حافظ آشکار کرد که ناز و نیاز در شعر این دو شاعر، از سطح احساس فراتر رفته و به ساختار مفهومی و زبانی اثر معنایی تازه و پویا بخشیده‌اند؛ ساختاری که رابطه عاشق و معشوق را در سطوح زمینی و عرفانی سامان می‌دهد. مولوی با تأکید بر ناز مطلق معشوق الهی و نیاز سلوکی عاشق، عشق را حرکتی از کثرت به وحدت و سیر باطنی در جهت حقیقت می‌بیند؛ در حالی که حافظ با درآمیختن ناز و نیاز در قلمرو عشق انسانی و قدسی، تجربه‌ای چندلایه و سیال از عشق می‌آفریند که در آن وصال و فاصله، تمنا و استغنا در تعادلی ظریف قرار می‌گیرند. بدین‌گونه، می‌توان دریافت که ناز و نیاز در آثار این دو شاعر صرفاً نمود عاطفی نیست، بلکه دو شیوه متفاوت ادراک هستی و بازنمایی حقیقت‌اند؛ از سلوک شهودی در نظام فکری مولوی تا آگاهی زیبایی‌شناختی در جهان شعر حافظ. در نتیجه، این پژوهش افق تازه‌ای برای شناخت پیوند میان تجربه عرفانی و زبان هنری غزل فارسی می‌گشاید. بر این اساس، ناز و نیاز نه عناصری ایستا، بلکه فرایندهایی پویا و متحول‌اند که با عمیق‌تر شدن رابطه عاشق و معشوق دگرگون می‌شوند و از این رهگذر به نیرویی پایدار در حیات معنایی و زیباشناختی شعر فارسی بدل می‌شوند. با تثبیت این ویژگی‌ها، تحلیل تطبیقی حاضر سهمی در بازنگری گفتمان عشق در ادبیات فارسی ایفا می‌کند و نشان می‌دهد که شعر، در عین وفاداری به سنت، بستری برای تنوع تجربه و بازآفرینی مداوم مفاهیم بنیادین باقی می‌ماند. پژوهش‌های آینده می‌تواند با گسترش دامنه بررسی مفاهیم ناز و نیاز فراتر از مرزهای این مطالعه و در بستر آثار دیگر چهره‌های شاخص شعر فارسی، روند دگرگونی این دو عنصر را در جریان تحولات سبکی و تاریخی شناسایی کند و چشم‌اندازی تازه برای واکاوی لایه‌های عاطفی و هنری غزل فارسی در گستره جهان ادبی بگشاید.

منابع

قرآن کریم

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۰)، *رسائل ابن سینا*، ترجمه ضیاءالدین درّی، چاپ دوم، تهران، کتابخانه مرکزی اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۷۷)، *باغ سبز عشق گزیده مثنوی*، چاپ اول، تهران، یزدان.

اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۸۸)، «پدر و پسر؛ معشوقه آنان کیست؟» *فرهنگ و ادب*، سال پنجم و ششم، زمستان ۱۳۸۸ و بهار و تابستان ۸۹، ج ۲، (۹)، ۳۳-۴۸.

بیانی، شیرین (۱۳۸۸)، «عشق از دیدگاه مولانا جلال الدین محمد بلخی». *پژوهشنامه ادب حماسی*، شماره ۹، دوره ۵، ۱۰۶-۱۱۶.

پورنامداریان، تقی (۱۳۸۴)، *در سائیه آفتاب*. چاپ دوم، تهران، سخن.

ترینی قندهاری، نظام الدین (۱۳۹۳)، *قواعد العرفاء و آداب الشعراء: فرهنگ اصطلاحات عارفان و شاعران*، به اهتمام احمد مجاهد، چاپ اول، تهران، دانشگاه تهران.

چیتیک، ویلیام (۱۳۸۳)، *طریق صوفیانه عشق*، ترجمه مهدی سرشته‌داری، چاپ اول، تهران، مهراندیش.

حافظ، شمس الدین محمد (۱۳۶۲)، *دیوان حافظ*، به تصحیح و توضیح پرویز خانلری، جلد اول، چاپ دوم، تهران، خوارزمی.

حافظ، شمس الدین محمد (۱۴۰۲)، *دیوان حافظ*، براساس نسخه تصحیح شده قاسم غنی و محمد قزوینی، به کوشش رضا کاکایی دهکردی، چاپ هشتم، تهران، ققنوس.

خرم‌شاهی، بهاء الدین (۱۴۰۱)، *حافظ‌نامه*، جلد دوم، چاپ بیست و ششم، تهران، علمی و فرهنگی.

دری، زهرا؛ حیدری پرچکوهی، فرامرز (۱۳۹۹)، «غم و خودپیدایی» در غزلیات دیوان شمس مولانا، *فصلنامه کارنامه متون ادبی دوره عراقی*، ۱ (۲)، ۱۳-۲۹.

رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۵)، *حافظ و پیدا و پنهان زندگی*. چاپ اول، تهران، سخن.

زرین کوب، عبدالحسین (۱۴۰۲)، *از کوچه رندان*، چاپ بیست و سوم، تهران، سخن.

زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۶)، *سرّنی، نقد و شرح تحلیلی و تطبیقی مثنوی*، چاپ یازدهم، تهران، علمی.

زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۹۰)، *پله پله تا ملاقات خدا*. چاپ سی و یکم، تهران، علمی.

سجادی، سیدجعفر (۱۳۹۳)، *فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی*. چاپ یازدهم، تهران، طهوری.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۴۰۱)، *غزلیات شمس تبریزی*، گزینش و تفسیر محمدرضا شفیع کدکنی، جلد اول، چاپ یازدهم، تهران، سخن.

شمیسا، سیروس (۱۳۷۰)، *سیر غزل در شعر فارسی از آغاز تا امروز*. چاپ سوم، تهران، فردوس.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹)، *تاریخ ادبیات ایران*، جلد سوم، بخش اول، چاپ هفتم، تهران، فردوس.

عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۹۰۵)، *تذکرة الاولیا*، به اهتمام رنولد الن نیکلسون، جلد دوم، لیدن، بریل.

عرفانی واحد، فاطمه (۱۳۹۸)، «جلوه های ناز و نیاز و بی نیازی در شعر حافظ شیرازی»، فصلنامه زبان و ادبیات فارسی، (۶۲)، ۲۸-۱۴.

عدالت پور، هادی (۱۳۹۳)، «جلوه های ناز معشوق در شعر حافظ»، شعر پژوهی (بوستان ادب)، ۶ (۴)، ۱۵۳-۱۷۰. <https://doi.org/10.22099/jba.2015.2374>

غزالی، احمد (۱۳۵۹)، *سوانح العشاق*، تصحیح هلموت ریتز، با مقدمه و توضیحات نصرالله پورجوادی، چاپ اول، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.

فریامنش، مسعود (۱۳۸۶)، «نگاهی به ارتباط عشق و نجات در دیوان حافظ»، *اطلاعات حکمت و معرفت*، سال دوم، (۱۱)، ۵۸-۶۰.

فرجی فر، شیماء؛ خدیوی، هادی (۱۳۹۱)، «ناز و نیاز در ادبیات غنایی فارسی» (با تکیه بر غزلیات سنایی، حافظ و وحشی بافقی)، *فصلنامه تحقیقات تمثیلی در زبان و ادب فارسی*، ۴ (۱۳)، ۱۷۷-۱۹۲.

محمودی، ابراهیم (۱۳۹۶)، «بررسی کیفیت عشق از دیدگاه دو شاعر ملکوتی مولانا و حافظ»، *مطالعات ادبیات، عرفان و فلسفه*، ۳ (۳/۱)، ۹۹-۱۱۷.

مرتضوی، منوچهر (۱۳۹۵)، *مکتب حافظ*، چاپ ششم، تهران، توس.

مرتضوی، منوچهر (۱۳۳۳)، «عشق در دیوان حافظ»، *دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز*، (۳۱)، ۳۸۷-۴۳۴.

مؤذنی، علی محمد (۱۳۷۵)، *در قلمرو آفتاب مقدمه ای بر تأثیر قرآن و حدیث در ادب پارسی*، چاپ دوم، تهران، قدیانی.

مؤذنی، علی محمد (۱۳۷۸)، «فراز و فرود سخن در مثنوی مولوی بر اثر غلیان عشق و شور و جذبه تداعی ها»، *دانشگاه ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، ۱۵۱ (۰)، ۱-۱۹.

مؤذنی، علی محمد (۱۳۹۸)، «بازشناسی مفهوم «نطق» در مثنوی مولانا با تکیه بر نظریات زبان شناسی معاصر»، *متن پژوهی ادبی*، (۷۹)، ۱۰۳-۱۲۶. [10.22054/LTR.2019.25853.2023](https://doi.org/10.22054/LTR.2019.25853.2023)

مولوی، جلال الدین محمد بن محمد (۱۳۷۶)، *کلیات شمس تبریزی*، به کوشش بدیع الزمان فروزانفر، چاپ چهاردهم، تهران، امیرکبیر.

مولوی، جلال الدین محمد بن محمد (۱۳۷۷)، *مثنوی معنوی*، شرح کریم زمانی، ج ۱، چاپ هفتم، تهران، اطلاعات.

میرقادری، سیدفضل الله (۱۳۸۴)، «بررسی تطبیقی ویژگی های عشق در شعر حافظ شیرازی و ابن فارض مصر»، *علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز*، (۴۴)، ۱۶۵-۱۸۴.

نیاز کرمانی، سعید (۱۳۶۶)، *حافظ شناسی*، پانزده جلدی، جلد ۲، چاپ اول، تهران، پازنگ.

نیکدار اصل، محمدحسین (۱۴۰۱)، «کارکردهای درمانی عشق در غزل های حافظ، پژوهشنامه ادبیات تعلیمی»،

۷۹-۴۸، (۵۶)، 10.30495pars.2023.703150 (doi).

هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان (۱۴۰۱)، کشف المحجوب، مقدمه، تصحیح و تعلیقات دکتر محمود عابدی، چاپ چهاردهم، تهران، سروش.

همای، جلال الدین (۱۳۷۶)، مولوی نامه، جلد ۱، چاپ نهم، تهران، مؤسسه نشر هما.

References

- Attar Nishapuri, F. (1905). *Tazkira al-Awliya* (R. A. Nicholson, Ed.; Vol. 2). Leiden: Brill (In Persian).
- Bayani, Sh. (2009). Love from the Viewpoint of Rumi. *Journal of Epic Literature*, Issue 9 Vol. 5 , 106–116 (In Persian).
- Chittick, W. (2004). *The Sufi Path of Love* (Mehdi Sarreshtehdari, Trans.; 1st ed.). Tehran: Mehrandish (In Persian).
- Dari, Z., & Heidari Parchoukhi, F. (2020). “Grief and Self-Revelation” in the Ghazals of Shams Rumi. *Kārnāmeḥ Quarterly Journal Moton-e Adabi-ye Dowre-ye Iraqi*, 2(1), 13–29 (In Persian).
- Edalatpour, H. (2014). Manifestations of the Beloved’s Charm in Hafez’s Poetry (In Persian). *Shahr-e Pazhouhi (Bustan-e Adab)*, 6(4), 153–170.
<https://doi.org/10.22099/jba.2015.2374> (doi)
- Erfani Vahd, F. (2019). Manifestations of Desire, Need, and Self-Sufficiency in the Poetry of Hafez Shirazi. *Quarterly of Persian Language and Literature*, (62), 14–28 (In Persian).
- Eslami Nodoushan, M. A. (1998). *The Green Garden of Love: Selected Masnavi* (1st ed.). Tehran: Yazdan Publications (In Persian).
- Eslāmī-Nedūshan, Moḥammad-‘Alī. (1388 [2009]). Pedar o pesar; ma’šūqe-ye ānān kīst? *Farhang o Adab*, 5–6(2 [9]), 33–48. (*Zemestān 1388 – Bahār va Tābestān 1389*).
- Farjifar, S., & Khadivi, H. (2012). Desire and Need in Persian Lyric Literature (Focusing on the Ghazals of Sanai, Hafez, and Vahshi Bafqi). *Faṣlnāmeḥ-ye Taḥqīqāt-e Tamsīlī dar Zabān va Adab-e Fārsī*, 4(13), 177–192 (In Persian).
- Faryamesh, M. (2007). On the Relationship of Love and Salvation in Hafez’s Divan. *Etelaat-e Hekmat va Ma’refat*, Vol. 2(11), 58–60 (In Persian).
- Ghazali, A. (1980). *Sawanih al-‘Ushaq* (Helmut Ritter, Ed.; Introduction and Notes by Nasrollah Pourjavadi; 1st ed.). Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran (In Persian).
- Hafez, Sh. D. M. (1983). *Divan of Hafez* (Vol. 1, 2nd ed., edited and explained by Parviz Khanlari). Tehran: Kharazmi Publishing (In Persian).

- Hafez, Sh. D. M. (2023). *Divan of Hafez* (Based on the Edited Manuscript by Ghasem Ghani and Mohammad Ghazvini; Compiled by Reza Kakayi Dehkordi; 8th ed.). Tehran: Ghoghnoos(In Persian).
- Hajveri, A. H. A. (2022). *Kashf al-Mahjub* (Introduction, Editing, and Annotations by Mahmoud Abedi; 14th ed.). Tehran: Soroush(In Persian).
- Homay, J. D. (1997). *Molavi-Nameh* (Vol. 1; 9th ed.). Tehran: Homa Publishing Institute(In Persian).
- Ibn Sina, H. b. A. (1981). *The Treatises of Ibn Sina* (Ziaeddin Dorri, Trans.; 2nd ed.). Tehran: Central Library(In Persian).
- Khoramshahi, B. D. (2022). *Hafez-Nameh* (Vol. 2; 26th ed.). Tehran: Elmi va Farhangi (In Persian).
- Mirghadri, S. F. (2005). A Comparative Study of the Characteristics of Love in the Poetry of Hafez Shirazi and Ibn Farid of Egypt. *Journal of Social and Human Sciences, Shiraz University*, (44), 165–184 (In Persian).
- Mohammadi, E. (2017). Examining the Quality of Love from the Perspective of Two Mystical Poets: Rumi and Hafez. *Studies in Literature, Mysticism, and Philosophy*, 3(3/1), 99–117 (In Persian).
- Mortezavi, M. (1954). Love in the Divan of Hafez. *Journal of Faculty of Literature and Humanities, Tabriz University*, (31), 387- 434 (In Persian).
- Mortezavi, M. (2016). *The Hafez School* (6th ed.). Tehran: Toos Publications (In Persian).
- Mouzeni, A.-M. (1996). *In the Realm of the Sun: An Introduction to the Influence of the Qur'an and Hadith in Persian Literature* (2nd ed.). Tehran: Ghadyani (In Persian).
- Mouzeni, A.-M. (1999). Rise and Fall of Speech in Rumi's Masnavi under the Influence of Love, Passion, and Spiritual Ecstasy. *Journal of Literature and Humanities, University of Tehran*, 151(0), 1–19(In Persian).
- Mouzeni, A.-M. (2019). Recognizing the Concept of "Speech" in Rumi's Masnavi with an Emphasis on Contemporary Linguistic Theories. *Matn Pazhouhi Adabi*, (79), 103–126 (In Persian). 10.22054/LTR.2019.25853.2023(doi)
- Nikdar Asl, M. H. (2022). The Therapeutic Functions of Love in Hafez's Ghazals. *Pazhuheshnameh-ye Adabiyat-e Ta'limi*, (56), 48–79 (In Persian). 10.30495pars.2023.703150 (doi)
- Niyaz Kermani, S. (1987). *Hafez Studies* (Vol. 2; 1st ed., 15 vols.). Tehran: Pazhang (In Persian).
- Pournamdarian, T. (2005). *In the Shade of the Sun* (2nd ed.). Tehran: Sokhan (In Persian).
- Rastgar Fasai, M. (2006). *Hafez: The Seen and Unseen of Life* (1st ed.). Tehran: Sokhan (In Persian).

- Rumi, J. M. (1997). *Kulliyat-e Shams Tabrizi* (Compiled by Badi' al-Zaman Forouzanfar; 14th ed.). Tehran: Amir Kabir (In Persian).
- Rumi, J. M. (2009). *Masnavi-ye Ma'navi* (Vol. 4; Commentary by Karim Zamani; 15th ed.). Tehran: Ettelaat Publications (In Persian).
- Safa, Z. (1990). *History of Persian Literature* (Vol. 3, Part 1; 7th ed.). Tehran: Ferdows (In Persian).
- Sajjadi, S. J. (2014). *Dictionary of Mystical Terms and Expressions* (11th ed.). Tehran: Tahuri (In Persian).
- Shafiei Kadkani, M. R. (2022). *The Ghazals of Shams Tabrizi* (Selected and Interpreted by M. R. Shafiei Kadkani; Vol. 1, 11th ed.). Tehran: Sokhan (In Persian).
- Shamisa, S. (1991). *The Course of the Ghazal in Persian Poetry from the Beginning to Today* (3rd ed.). Tehran: Ferdows (In Persian).
- Tarini Qandahari, N.-D. (2014). *Qawa'id al-'Urafa' va Adab al-Shu'ara': A Dictionary of Mystics' and Poets' Terms* (Ahmad Mojahid, Ed.; 1st ed.). Tehran: University of Tehran (In Persian).
- Zarrinkoub, A. H. (2007). *Serr-e Ney: Analytical and Comparative Commentary on the Masnavi* (11th ed.). Tehran: Elmi Publications (In Persian).
- Zarrinkoub, A. H. (2011). *Step by Step to the Meeting with God* (31st ed.). Tehran: Elmi (In Persian).
- Zarrinkoub, A. H. (2023). *From the Alley of the Vagabonds* (23rd ed.). Tehran: Sokhan (In Persian).